

Primitiva eldgörningsmetoder i Sverige.

Gnideld, vrideld, slageld.

Med en jämförande studie

af

Nils Keyland.

Fortsättning.

Till kapitlet om *gnidelden*, som jag förut behandlat i årgång 1912 af *Fataburen* sid. 3—20, under rubriken **A**, fogar jag senare inkomna, kompletterande bidrag.

Punkt 31. »Sextiårige Erik Magnus Blid från Slobol i Ånimskogs sn, Dalsland, meddelar, att under hans barndom förekom ibland, att man för uppgörande af eld gned tvänne vedträn korsvis mot hvarandra tills det att eldgnistor uppstodo. Detta kallades *gnideld*.»¹

P. 32. »En arbetare berättar efter sin numera framlidne farfar 68-årige Olof Andersson i Skrufstad, Grums sn, Värmland, att för uppgörande af *gnideld* använde man trästycken, som man gned mot hvarandra. Träsor därvid okänd.»¹

P. 33. »Arbetaren Per August Söderström från närheten af Åmmeberg, Närke, 75 år gammal, en minnesgod och fullt pålitlig man, meddelar: När jag som pojke en gång var med min far ute i skogen gjorde far mig uppmärksam på en brakvedsbuske och sade, att sådant trä använde hans far att gnida eld med. Han klöf en pinne af denna buskart och gned med de släta (?) sidorna mot hvarandra, tills eld uppstod.»²

Dessa experiment hänföra sig till den i punkt 1—4 i min förra uppsats afhandlade metoden.

Här förekommer en variation.

¹ Meddeladt af föreståndaren för Västra Dalslands fornminnessamling Th. Langer.

² Meddeladt af komminister D. Sandelius, Zinkgrufvan.

P. 34. »August Björnander från Månstad sn, Kinds hd, Väster-götland, född 1839, berättar, att många som inte hade kubb¹ — ute i skogarna eller så — gnedo två träbitar mot hvarandra, men det var besvärligare, om man inte fick tag i en bit oxel och en bit aspe-trä, då slog det snart eld i aspet, aldrig i oxlet. När en gned, satt en litet framåt med bena i sär, vänster arm och hand höll en mot låret och med högra gned en. Ordet nödeld var okänd på trakten.»²

Det är här tydligen fråga om två korta träbitar, hvaraf man höll en i hvar hand under gnidningen. Från Dalarna har jag hört berättas om samma förfarande.³

Till *c*-typen eller *gnidträt i bänd* (se min uppsats sid. 6 ff.) hän-för sig följande.

P. 35. »Karin Andersson från Dala-Floda har berättat, att man för att visa det eld kunde fås genom gnidning, körde en stake in mellan timmerändanarne i en knut och gnodde, tills det blef eld.»⁴ Förfarandet finnes redan illustrerad i fig. 5, jfr punkt 5 och 6.⁵

P. 36. »Ett sätt att göra eld är detta. Man binder tillsammans två käppar och sticker emellan dem en tredje, som man för fram

¹ Sagesmannen syftar på en kubb att vrida eller borra eld i. Efter honom med-delas ett par vridmetoder längre fram.

² Meddeladt af tandläkaren, museiföreståndaren G. Blomgren i Borås, hvilken karaktäriserar sin gamle sagesman såsom en uppslagsbok i allt gammalt, intelligent, knappt läskunnig, halblind, men pigg och vaken.

³ Utom den litteratur rörande gnidning med korslagda trän jag förut anført, hän-visar jag till British Museum, Handbook to the Ethnographical Collections, Oxford 1910, sid. 15, fig. g, hvari visas ett slags eldsågning i Australien. Vidare Internatio-nales Archiv für Ethnographie, Leiden 1900, sid. 1—4, uppsats af Vl. Titelbach. Den där å Tafel II, fig. 1, illustrerade metoden hör tekniskt närmast hit, ehuru den verkar snarlik den i min förra uppsats sid. 14, fig. 13, framställda. Gnidningen utföres näm-ligen ej såsom i det af mig relaterade fallet direkt mot en stubbe utan korsvis mot en ofvanpå stubben placerad träslå. Samma uppsats visar (å Taf. 1) ett annat sätt, äfven det från Balkans herdefolk; den gnidande håller härden, ett långt trästycke, vertikalt mot marken under det att gnidträt handteras ungefär som en violoncellstråke. I Strauss, Die Bulgaren, sid. 198, talas om eldgnidning förmedelst två torra grenar. Se äfven Edward Burnet Tylor, Researches into the Early History of Mankind, London 1865, sid. 258 om eldgnidning bland ryssarne med en lönnstaf öfver ett stycke björk.

⁴ Meddeladt af pastor O. A. Ahlén i Uppsala.

⁵ Enligt Paul Tikkanen gjorde man förr i tiden eld alldeles på samma sätt i Tavastland i Finland, se Adalbert Kuhn, Die Herabkunft des Feuers und des Götter-trankes, Berlin 1859, sid. 114.

och tillbaka. Förrättningen utföres af två man, den ene gnider, medan den andre håller i och fångar gnistorna.»¹ Värmland.

P. 37. »En stör drogs af en person åter och fram i springan mellan två gårdsgårdsstörar, hvilka klämdes tillsammans af en annan person. Det är obekant för hvad ändamål man gnidit annat än för roskull.»² I fig. 17 visas denna metod aftecknad direkt efter sagesmannen Jan Olssons arrangemang; den är från Växvik, Köla sn, Jösse hd, Värmland.³ Se vidare punkt 47. Det bör påpekas, att nödeld (vrideld) på denna trakt allmänt begagnats till botandet af svinsjuka, såsom vi få se längre fram. Möjligen sammanhänger ursprungligen förfarandet i fråga med samma ändamål.

Fig. 17. Eldgnidning mellan gårdsgårdsstörar. Köla sn, Värmland. Teckning af A. T. Byberg, Köla.

Till *d*-typen, *plöjningsmetoden*, sid. 9 i min förra uppsats, hänför sig följande.

P. 38. »Martin Kirsten, född 1848 i Kerstinsgårde i Toarp, Västergötland, berättar, att han under pojåkåren såg en dräng, som tog själfva handvarlen till en prägel (skaftet till en tröskslaga), satte änden mot en skiftesstolpe på logen; med vänstra handen höll han varlens fasta ände tryckt mot midjan, med den högra förde

han den fria änden upp och ned; änden af slagdunken stöddes mot golfvet, hållen mellan båda fötterna. Efter en stund började det kola och ryka. Gnidningen skedde blott för roskull.»⁴

Detta förfarande öfverensstämmer nästan till punkt och pricka med det som vi förut visat i fig. 10.

P. 39. »Från min barndom», berättar den kände Dalslandskonstnären Hesselbom, »minns jag, att en min bror och en dräng, som

¹ Meddeladt af museiföreståndaren A. G. Hedenskog i Arvika.

² Meddeladt af arkitekt Ludvig Mattson i Arvika.

³ Fallet finnes äfven fotograferadt af Ludvig Mattsson.

⁴ Meddeladt af tandläkare G. Blomgren i Borås.

stodo och tröskade, gjorde ett experiment på logen med att gnida nödeld. Af rädsla för eldsvåda vågade de ej fortsätta, då det började ryka och osa. Jag är fullt öfvertygad, att det hade börjat brinna, om det hade varit på någon mindre farlig plats, så att de kunnat fortsätta, ty jag kände, att det osade, och såg, att det började ryka. Deras sätt att gå till väga var, att man böjde en slaga i rät vinkel och satte ena ändan af handvarlen i golfvet och yttersta ändan af handtaget mot stockväggen, och så höll den ene och kramade hårdt, så att yttersta ändan af slagdängeln kom hårdt emot väggen.»

En teckning af konstnären beledsagar denna skildring. Den visar att förfarandet är detsamma som i fig. 18.¹

P. 40. »Jag hörde i min barndom», skrifver folkskolläraren A. Godén från Högsäters sn, Valbo hd, Dalsland, »gamla gubbar berätta, att man kan gnida eld. Det tillgick på följande sätt. Man tog en präjelsslagvard (den käppen i slagan, hvarmed man slog och som var af ek), satte dess nedre afkonade ända mot

en stock inne i den timrade logeväggen, tryckte hårdt emot och förde den därvid så hastigt som möjligt fram och tillbaka. Efter en stund började det ryka och kola sej på väggen. Dylika experiment företogos på lek och kallades att gnida nödeld.»

P. 41. Hemmansägaren Jonas Andersson i Blomskog sn, Värmland, meddelar i bref:² »Visserligen hörde jag i min barndom be-

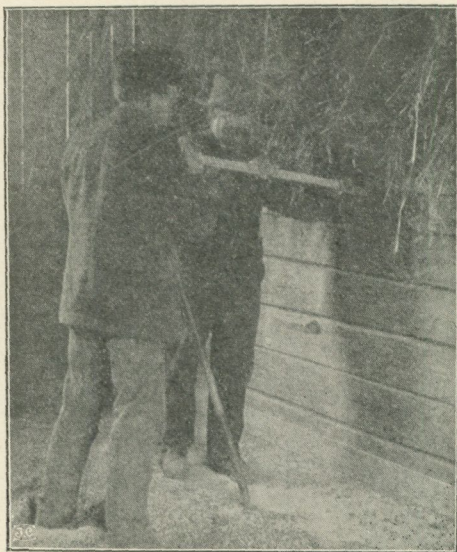

Fig. 18. Eldgnidning med slagdängel (som här föres horisontalt, ej såsom i fig. 10 vertikalt). Värmland. Foto Ludv. Mattsson.

¹ Sagesmannens manuskript har välvilligt ställts till mitt förfogande af herr Langer.

² Tillsändt mig af kyrkoherde K. M. Almqvist.

rättas, att vilsekomna personer i skogen kunnat göra sig eld genom att gnida med ena ändan af en käpp mot en torr trädstam, men om det var saga eller verklighet vet jag icke.

På gamla logeväggar har jag funnit spår efter gnidning för åstadkommande af nödeld, men jag antar att det gjorts af nyfikenhet för att visa, hur det gått till i nödfall. Jag har själf varit med om sådant, men icke till eld uppkommit, bara hetta, och rök och svartbrändt spår på väggen. Det var på den tid, då man tröskade med slaga, som man gjorde försök med att *gnu nö-ell* eller *nö-värme*. En af trösckarlarna tog sin slaga och stödde ena ändan af handvalen (skaffet) mot sitt bröst och fattade kraftigt tag med bägge händerna ett stycke inpå handvalen, sedan han stödt den mot en flat stock på väggen. Andra trösckarlen fattar nu tag med bägge händerna om käppen, så nära väggen han kan, och gnider den mot väggen stödda ändan fram och åter så hastigt han förmår, medan kamraten klämmer på af alla krafter. Gran mot gran tog bäst eld.»

En teckning åtföljer Jonas Anderssons beskrifning, visande att det är fråga om alldeles samma förfarande som i fig. 18.

P. 42. »Sadelmakaren Karl Nilsson från Säterud, Gunnarsskog sn, Värmland, berättar för mig om ett sätt att göra eld, som i hans hem var brukligt för 35 år sedan. Handtaget på en slaga hölls af en person upp och ned på golfvet på en loge, under det dängan klämdes i rät vinkel mot väggen. Elden åstadkoms genom att en annan person skubbade den fria ändan af dängan fram och åter mot logeväggen, fig. 18. Ändamålet med gnidningen är obekant.»¹

Metoden med trösckslaga mot en vägg är, som vi nu sett, fortfarande rikt representerad, men äfven fortfarande begränsad till området Västergötland—Värmland. Man fäster sig vid den i och för sig oväsentliga, tekniska egendomligheten, att man — så långt det anförda ger vid handen — i områdets södra del (Västergötland) gnidit vertikalt,² men norrut (Dalsland och Värmland) horisontalt.

¹ Meddeladt af herr Ludv. Mattsson.

² I Tidskrift för Billströmska folkhögskolans elevförbund, påsknumret 1913, sid. 16, finnes dock en uppgift om, att nödeld erhöles genom att med handkappen till en slaga gnida rundt(?) i en liten fördjupning i ett loggolf. Uppgiften stöder sig på tra-

Till det i punkt 10 eller 11 (se motsvarande illustrationer) beskrifna sättet hänför sig följande.

P. 43. »Sjuttitvååriga O. P. Olsson från Grimbråten i Ölseruds sn, Näs hd, Värmland, berättar, att i hans hem brukade man för omkring 60 år sedan ta ned någon af de gran- eller furukäppar, hvarpå linet placerades till torkning i torkhuset (kölnan). Dessa käppar voro mycket torra. Med ena ändan af en sådan gned man mot stockväggen, tills det började ryka och ibland till och med glödgas.»¹

Närmast påminnande om den af australiernerna använda metoden² är den som följer.

P. 44. Hemmansägaren Måns Andersson i Immeln, Skåne, har personligen meddelat mig, att i hans barndom förekom, att gossar roade sig med att gnida spetsen af en käpp mot en spricka eller fördjupning i en torr ekskålla, som var något murken på ytan. Medan den ene gned, höll den andre i, så att skållan låg stadigt på marken. Man tyckte det var roligt, när det började ryka. Fig. 19.³ Konsten hade de lärt sig af en tjärbrännare, Hult-Erik.

Fig. 19. Eldgnidning med käpp mot en ekskålla. Skåne.

dition. Jag är böjd för att tro, att det här är fråga om den vanliga gnidningen längs efter en fördjupning i golfvet.

¹ Meddeladt af herr Th. Langer.

² Se litteratur i Fataburen årg. 1912, sid. 13 f.; vidare: British Museum Handbook etc. anf. s., fig. f., som visar eldplöjning i Oceanien; Charles Darwin, Journal of Researches into the Natural History and Geology of the Countries visited during the Voyage of Beagle, London 1870, sid. 409 (om plöjning på Tahiti). Anders Sandvig, De Sandvigske Samlinger i Tekst och Billeder, Kristiania 1907. Där nämnes, att i Jomfru Marias og St Olavs kapell i Lillehammers museum samt i Hustads gamla kyrka i Romsdalen finnas å långväggarna en hel del »sorte, langaktige striber som af varme». Äfven annorstädes hafva sådana anträffats. Sandvig anför också ett fall från Norge där man »dragit træ-ild» öfver fiskredskap med spetsen af en käpp mot en vägg.

³ Teckning af förf. efter sagesmannens anordning.

Till *f*-typen (Fataburen 1912, sid. 15), där till gnidstycke begagnats ett böjligt föremål, ett streck, en vidja eller dylikt, hänföra sig följande fall.

P. 45. »Med ett vanligt rep, bastrep — andra var det ondt efter, förstås — som en slog två gånger kring en björkegren eller en aspegren, där barken satt kvar, men var torr, eller en torr stubbe, kunde en få eld, men då fick en vara två.» Berättadt af August Björnander från Månstads sn, Kinds hd, Västergötland.¹

Fig. 20. Eldgnidning med tåg i halfslag kring en torr pinne. Värmland. Foto Ludv. Mattsson.

Vi jämföre detta med den i punkt 19 omnämnda och i fig. 14 illustrerade gnidningen från Värmland.

P. 46. Nils Olsson Lack från Lindhöjden, Elgå sn, Värmland, berättar, att »nödelld åstadkoms genom att draga ett tåg (af hvad material man hade till hands) i halfslag öfver en mellan knäna fasthållen torr furu- eller grankäpp». Metoden användes af skogsmänniskor i nödfall.² Se fig. 20, hvarå Nils Olsson med ett snöre demonstrerar tillvägagångssättet.

P. 47. Följande uppgift är efter Jan Olsson, Växvik, Köla sn, Värmland: »Nödelld gjordes genom att draga ett tåg fram och till-

¹ Meddeladt af tandläkaren G. Blomgren. Se not. till punkt 34.

² Meddeladt af herr Ludv. Mattsson. A. G. Hedensskog skriver till mig härom: Lacken har varit här och demonstrerat nödelld med ett groft snöre och ett löst trä, tills det blef eld.

Jfr British Museum, Handbook etc. anf. sida, fig. C, hvari visas ett fall af eldgnidning hos malajer, där gnidtåget på samma sätt är draget under den horisontalt placerade hårdens.

baka öfver gärdslet i en gärdesgård, men det är obekant om det var för något visst ändamål.»

Uppgiften grundar sig på hörsägen, och bilden, fig. 21, grundar sig på rekonstruktion af sagesmannen, som här för andra gången nämner eldgnidning, hvari gärdesgården spelar roll.¹ Huruvida gnidningen i förevarande fall grundar sig på folktron, finnes tyvärr ingen uppgift om, men något nytt i eldgnidningens historia är gärdesgården, af gammalt ansedd som helig, icke.²

En, efter hvad det vill synas, mera enastående teknik kommer i följande fall till användning.

P. 48. Arbetaren J. P. Hedberg i Nordmaling berättar: »Min fader Samuel Person, som var född 1828, tjänte i sin ungdom som dräng hos en bonde i Åbyn i Sävar sn, Västerbottens län. En dag voro han och husbonden ute i skogen. Då behöfde de göra upp eld, men saknade elddon. De togo då en ganska lång björkvidja, som de vredo och hopsnodde till en sluten ring. Denna ring passade de omkring en torr, gammal furustubbe. Nu togo de en spak och trädde mellan stubben och den något vidare ringen, vredo sedan ringen ett hvarf omkring spaken, så att den bände hårdt och tätt omkring stubben, hvarpå de hastigt gingo omkring med spaken som häfstång. På det sättet fördes björkvidjan rundt, och slutligen började det ryka och glöda, och de

Fig. 21. Eldgnidning med ett tåg öfver en gärdesgård. Värmland. Teckning af A. T. Byberg.

¹ Jfr punkt 37.

² Redan i Glossar zu den Capitularien läses om »Nodfeurs» eller »Nodfyr» gnidande vid midsommar förmedelst ett tåg kring en gärdsgårdsstör: »Rusticani homines in multis Germaniæ locis et festo quidem Johannis Baptistæ die palum sepi extrahunt, extracto funem circumligant, illumque huc illuc ducunt, donec ignem concipiat» etc.

Jfr Wilhelm Mannhardt, Wald und Feldkulte, zweite Auflage, Berlin 1904, sid. 520.

I Adalbert Kuhns Märkische Sagen, Berlin 1843, sid. 369, berättas, hur man för botandet af svinsjuka (det sannolika ändamålet äfven i förevarande fall, se under punkt 37) drog tåg omkring två pålar (jfr störpåret i en gärdesgård).

fingo eld. Jag var ej med då, men sedan har jag varit med, då man gjort eld på samma sätt för roskull. Gnidnrättningen är så-

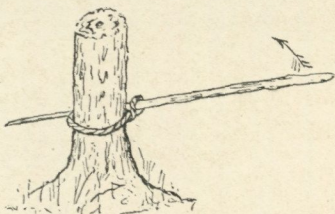

Fig. 22. Eldgnidning med en vidjering kring en stubbe. Ångermanland. Teckning af J. A. Näslund.

lunda i rörelse som ett vindspel, och en person kan utföra saken.»¹ Se fig. 22.

I punkt 21 anförde jag en uppgift efter Johan Törner om eldgnidning med en tøm genom ett borrhål i en dörr. Samma metod upprepar sig.

P. 49. »Smiback-Johannes i Växvik, Köla sn i Värmland, hvilken är omkring 80 år, berättar att för botande af svin-sjuka gnider man eld så här. Man tar en tøm, sticker den genom ett hål i en dörr, och en man i hvar ände på tömmen drar fram och tillbaka. Den ene dragaren står ute, den andre inne.»² Fig. 23 visar förfa-randet. Med den nödeld, som sålunda fram-ställts, gjordes där i svinhusdörren en brasa af 'kaser och muckel' (huggspån och afskräde), hvarigenom svinen föstes.»³

Fig. 23. Eldgnidning med en tøm genom en dörr. Värmland. Teckning af A. T. Byberg.

Hvarjehanda tillägg om gnidelden.

Att skaka eld.

P. 50. »En 65 års hederlig bondgubbe i Arholma, Vätö, Uppland, omtalade efter sin far att en norrlänning i dennes åsyn tagit en torr, skallrande granstubbe (hvilken stubbe som helst dugde ej) och svängt och skakat densamma i luften, så att eld uppstod och det började ryka ur den.»⁴

¹ Meddeladt af folkskolläraren J. A. Näslund, hvilken äfven gjort teckningen, som visar hur man gick tillväga.

² Meddeladt af herr A. T. Byberg, hvilken å ort och ställe utfört teckningen.

³ Enligt fil. stud. Karl Rencke i Uppsala (som är född i samma by).

⁴ Meddeladt af komminister L. Tillgren. Här menas det yttre cylinderformiga skalet af stubben, som finnes kvar, då den inre kärnan förmultnat. Sprickytorna längs efter

Om iakttagelsen är riktig, ha vi i detta experiment ett nytt och roligt exempel på folkets uppfinningsrikedom. Mindre möjligt än omöjligt är det icke, fast det i hastigheten måste ha tett sig för betraktaren som rena hokuspokuset. Tekniskt ställer sig saken förmodligen mycket enkel, ty ett riktigt torrt och solvarmt virke har benägenhet att ryka vid jämförelsevis ringa friktion.

Utan egentlig och direkt anledning tänker man vid denna handling på en akt af gammaldags eldmagi, eller på den myt, som berättar, att människan fått sin första eld ur en stubbe.¹

Att svarfva eld.

Det torde vara tämligen allmänt känt, att nödeld kan åstadkommas därigenom, att ett torrt trä tryckes mot ett annat, som befinner sig i hastig rotation. Jag har hört och med egna ögon sett, att gossar pläga på lek praktisera denna metod.

P. 51. En man i Töckmarks sn, Värmland, visste i fråga om eldgnidning ej annat än att det vid svarfning stundom tagit »nödvärme».²

P. 52. »En sextiårig man, Vilhelm Pettersson i Nordmaling, Ångermanland, berättar, att han i sin ungdom svarfvade piphufvud, föreställande kaggar med järnband på. Järnbanden framställdes på det sätt, att han tog en hård, smal björkpinne och satte den hårdt mot det i svarfstolen hastigt roterande hufvudet (kaggen). Därvid uppstod friktion, och i en blink var ett nätt, svart, sotigt band påsatt hufvudet.»³

Från Balkan berättas om en slöjdare, som på sin primitiva apparat svarfvade den heliga elden och afytttrade den för 20 para.⁴

knipa hårdt tillsammans genom enstaka fibrer, men äro samtidigt rörliga mot hvarandra, så att vid skakandet en för hettbildning gynnsam friktion uppstår.

¹ Jfr t. ex. Erland Nordenskiöld, *Indianlif*, Stockholm 1910, sid. 20.

² Meddeladt af komminister O. F. Johansson.

³ Meddeladt af folkskollärare J. A. Näslund.

⁴ Internationales Archiv, anf. årgång och uppsats sid. 4. Ett med svarfning besläktadt förfarande synes det vara som enligt J. Grimm, *Deutsche Mythologie*, sid. 574, 1767 förekommit å ön Mull å Skottlands västkust till botande af boskapssjuka. Man förde ett hjul till toppen af Cornmoor och nio ekspindlar. Elden släcktes i alla hus, och hjulet vreds från öst till väst öfver de nio spindlarna tills eld uppstod.

Eld genom själfgnidning (spontan gnideld).

P. 53. Det var antagligen 1842 som följande hände, berättar en kvinna från Hedene, Högsäter sn, Dalsland. Min lilla syster ville kasta bort två vedträn, som lågo och skräpade, men då sade en gumma: »De träna får ingen förstöra eller bränna upp för mig — här syns dä», sade hon och pekade på trästyckena, på hvilka det fanns märken som om de i lefvande tillstånd i skogen varit utsatta för gnidning mot en annan trädgren. »Dessa trä skafvar jag af på de gnidna ställena och tar in. Det är hjälp mot längtning.»¹

Här talas det visserligen icke direkt om gnideld, men utan tvifvel är det tron på dess egenskaper, som ligger under framställningen.

Fall af gnideld, förorsakad därigenom att trädstammar på grund af stormen skubbats mot hvarandra, omnämnas t. ex. af Adalbert Kuhn,² Karl von den Steinen³ m. fl.

P. 54. Artisten Hesselbom meddelar från Dalsland: »Jag har hört omtalas, att kvarnverk kunna gå nödeld, och på den tiden de hade träaxlar och träna på sina kärror och vagnar, så kunde det stundom hända, att det fattade *nödeld*, ifall hjulaxeln och nafven ej voro tillräckligt smorda. Jag vet, att man med en vidskeplig fruktan omtalade, att så skedde, då man körde lik till grafven. Om det då plötsligt började ryka, 'ta nöell' i hjulnafvet, så ansågs det ett dåligt omen för den döde. Man fruktade, att det inte stod rätt till.»

Det ser ut som om man här sett i nödelden, på kraftigare språk uttryckt, ett utslag af helvetets eld. En sådan tankegång kan nog tänkas stå i full öfverensstämmelse med den kristna uppfattning om nödelden, som ofta kommit till synes.

I sammanhang anför jag några äldre uppgifter, hvari det ej som här är fråga om tillfällig antändning, utan om en metod som väl är den viktigaste af alla på germanskt område.

¹ Meddeladt af folkskolläraren A. Godén.

² Anf. arb. och sida.

³ Unter den Naturvölkern Zentral-Brasiliens, Berlin 1894 (se där kapitlet om elden).